

MƏMMƏDOV HAFİZ MƏCID OĞLU
e-mail: kaf.felsefe@gmail.com

BAZAR İQTİSADİYYATININ FƏLSƏFİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, bazar tarazlığı, bazar qüsuru

Ключевые слова: Рыночная экономика, рыночная равновесие, недостаток рыночная

Key words: Market economy, market equilibrium, market failure

Bazar qlobal sivilizasiyanın ən mühüm nailiyyətlərindən biri hesab olunur. Tarixi zaman etibarilə qlobal sivilizasiyanın erkən mərhələsinə 6-7 min il əvvələ gedib çıxır və mühüm inkişaf yolu keçərək sadə formadan mürəkkəb struktura malik müasir inkişaf səviyyəsinə yüksəlib. Tarixən bazar qlobal sivilizasiyanın tarixində böyük ictimai əmək bölgüsünün və əmtəə mübadiləsinin meydana gəlməsinin nəticəsi hesab olunur, ən sadə formada maldarlıq və əkinçilik təsərrüfatı üzərində qurulan icmaların öz aralarında əmtəə təsərrüfatı mübadiləsi ilə xarakterizə olunub. Qlobal sivilizasiyanın daha sonrakı inkişaf mərhələlərində artıq xüsusi mülkiyyət formaları və bazarda əmtəə ilə yanaşı pulun hərəkəti bazar münasibətlərinin dəyişməsinə və tədricən mürəkkəbləşməsinə səbəb olur.

Qlobal sivilizasiyanın ümumi inkişaf tarixinə nəzər salsaq, yəni tarixilik prinsipindən yanaşsaq, bazar ictimai təsərrüfat modelləri içərisində ikinci yeri tutur. Belə ki, natural təsərrüfat modelindən sonra meydana çıxan ikinci təsərrüfat modeli kimi əmtəə (bazar) təsərrüfatı qəbul olunur. Natural təsərrüfat modeli müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda və ayrı-ayrı lokal sivilizasiyalarda müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər, hətta qlobal sivilizasiyanın müasir inkişaf səviyyəsində iqtisadi-sosial və siyasi cəhətdən inkişaf etməkdə olan bəzi ölkələrdəki ayrı-ayrı xalqlarda, etnik birliklərdə müşahidə etmək olar. Müxtəlif lokal sivilizasiyalarda müşahidə olunan müxtəlifliklərdən sərf-nəzər etsək, ümumi olaraq natural təsərrüfatda istehsalın başlıca olaraq icmadakı insanların şəxsi tələbatlarının ödənilməsi üzərində qurulduğunu (yəni istehsalda satış məqsədi demək olar ki, yox idi), təcrid olunma, lokallıq, istehsalın məhdud çərçivəsi, inkişafın aşağı səviyyəli olması, ətalət və s. ilə xarakterizə olunduğunu qeyd edə bilərik.

İctimai əmək bölgülərinin, xüsusən mülkiyyətin, istehsalın ixtisaslaşmasının meydana gəlməsi ilə qlobal sivilizasiyanın inkişaf prosesində natural ictimai təsərrüfat forması əmtəə (bazar) təsərrüfat modeli ilə əvəz olunmağa başlayır. Amma əmtəə istehsalının və bazarın meydana gəlməsi hələ müasir anlamda bazar iqtisadi sistemi demək deyil. Bazar iqtisadiyyatı anlayışı onlardan əsaslı surətdə fərqlənən, tarixən sonralar meydana gələn və formalaşan üçüncü təsərrüfat modelini ifadə edir. Bazar iqtisadi sisteminin meydana çıxması qlobal sivilizasiyanın tarixi inkişafında kapitalizm ictimai-iqtisadi formasiyasının formalaşması prosesi ilə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə götürsək, kapitalizm elə iqtisadi sistemdir ki, burada istehsal vasitələri demək olar ki, və ya tamamilə özəlləşdirilir və mənfəət əldə etməyə yönəldilir. Bu iqtisadi sisteminin son məqsədi kapital yığılı prosesidir. Ümumi şəkildə maliyyələşmə, bölgü, mənfəət və qiymətləndirmə bazardan asılı olur. Beləliklə bazar iqtisadiyyatı anlayışını ümumi şəkildə götürülmüş bazar anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz. (1, 64-81) Axırıncıdan fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmi ictimai əmək bölgüsü, özəl və qarışıq mülkiyyətin hakim mövqedə olması, əmtəə təsərrüfatının geniş əhatə dairəsinə malik olması, tələb və təklifin yüksək dinamikliyi, rəqabət dairəsinin və gücünün artması, mənfəətin

hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi və s. ilə xarakterizə olunur. Bazar iqtisadiyyatı investisiya, istehsal və bölgü kimi məsələlərin tələb və təklifə əsaslandığı iqtisadi sistemdir. (2, 57; 9, 538)

Müasir anlamda bazar iqtisadiyyatı qiymət və bazar sisteminin köməyi ilə insanları, müxtəlif növ fəaliyyət və istehsal növlərini özündə ehtiva edən mürəkkəb mexanizmdir. Sözü geniş mənada bazar anlayışını alıcılara və satıcılara qiyməti müəyyənləşdirməyə, əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinə kömək edən mexanizm kimi xarakterizə etmək olar. Bazar iqtisadiyyatı planlı iqtisadiyyatın əksidir; axırıncı sistemdə investisiya və istehsal barədə qərarlar istehsal planında ehtiva olunur.

Bazar iqtisadiyyatının fəlsəfi təhlilində alıcı və satıcıların qarşılıqlı olaraq müəyyənləşdirdiyi **qiymət** mühüm rol oynayır. Qiymət vasitəsilə istehlakçı ilə istehsalçı, müəssisələrlə dövlət, dövlətlə əhali, müəssisələrlə icəradarlar, müəssisə ilə müəssisə arasındakı iqtisadi münasibətlər formalaşır və inkişaf edir. Qiymət istehsalın öz nəticələrini də qiymətləndirməyin ölçü meyarıdır. İqtisadçılar ümumi şəkildə qiyməti bir-biri ilə mübadilə edilən əmtəələrin miqdarı ilə müəyyən edirlər. Məsələn, əgər iki insan 5 almanı 2 çörəyə dəyişirsə, onda almanın qiyməti $2/5 = 0,4$ çörəyiözüündə əks etdirir. Bu həm də çörəyin qiymətinin $5/2 = 2,5$ almaya bərabər olması deməkdir. Amma reallıqda qiymət pul (qiymətli kağız) vasitəsilə ifadə olunur, bu səbəbdən mübadilə edilən hər iki əmtəənin qiymətini ifadə edən pulların nisbətini optimal şəkildə müəyyənləşdirmək, başqa sözlə həm də düzgün qiymətləndirmə prosesini həyata keçirmək heç də sadə proses deyil.

Ümumi şəkildə yanaşsaq, bazar iqtisadiyyatı sistemində qiymət 2 funksiyanı yerinə yetirir:

1. Qiymət alıcı və satıcının könüllü olaraq müxtəlif əmtəələri mübadilə etməyə razılaşdığı şəraitdir. Məsələn, əgər alıcı hər hansı əmtəəni 500 AZN-ə almağa razılaşarsa, bu o deməkdir ki, həmin əmtəə alıcı üçün 500 AZN-dən daha çox qiymətli, satıcı üçün isə daha az qiymətlidir.

2. Qiymət istehsalçılar ilə istehlakçılar üçün signal rolunu oynayır. Əgər istehlakçıların hər hansı əmtəəyə tələbatları artarsa, onda bu qiymətin artmasına gətirib çıxarar ki, bu da öz növbəsində istehsalçı üçün bu əmtəə ilə bağlı təklifi artırmağın zəruriliyi üçün signal ola bilər. Məsələn, turizmin inkişafı benzina tələbatı artırır ki, bu da onun qiymətinin artmasına səbəb olar. Bu qiymət artımı isə eyni zamanda bir-birinə əks olan 2 prosesi törədən bilər. Belə ki, benzinin qiymət artımı bir tərəfdən neft şirkətlərində benzin istehsalını artırmaq üçün stimula yarada bilər, digər tərəfdən isə turizmin də qiymət artımına səbəb ola bilər ki, bu da turizmə olan tələbatın tədricən azalmasına, son nəticədə isə həm də benzina olan tələbatın tədricən azalmasına səbəb ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı dinamik sistemdir: bəzi insanlar həmişə nəyi isə satır, digərləri isə həmişə nəyi isə alır. Bu sistemin dayanıqlığını qoruyub saxlamaq üçün alıcı və satıcının əmtəə üçün müəyyənləşdirdiyi qiymətə dair qərarların harmoniyasını (uyğunluğunu) düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır, çünki həm qiymət artımı, həm də azalması bir-birinin əksi olan iki proseslə nəticələnə bilər. Ümumiyyətlə, daha yüksək qiymətlər istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini azaldır, amma istehsalı stimullaşdırır. Aşağı qiymətlər isə istehlakı stimullaşdırır və istehsalı məhdudlaşdırır. (3, 48) Bu səbəbdən qiymət sistemi elə qurulmalıdır ki, o, istehlakçının mənafeyinə toxunmadan istehsalçıda güclü stimula yaratsın, onu istehsalın genişləndirilməsinə və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə sövq etsin. Başqa sözlə istehsalçıda istehsalın inkişafına və nəticələrinə güclü maddi maraq yaratsın. İqtisadi nəzəriyyəyə görə azad bazar iqtisadiyyatında bazar qiyməti tələb və təklif arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir; amma reallıqda azad bazar iqtisadi sistemi müxtəlif şəkildə təzahür

etdiyindən bazar qiymətlərinin formalaşması prosesinə təsir göstərən amilləri yalnız bazarda tələb və təklif arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz.

Ümumiyyətlə, iqtisadi fəlsəfə tarixində qiymət sisteminin qurulmasına 2 yanaşma mövcuddur:

1. Obyektiv xərclərdən asılı olan qiymətləndirmə.
2. Subyektiv olaraq müəyyənləşdirilən faydalılıq əmsalından (dəyərindən) asılı olan qiymətləndirmə. (4)

İkinci yanaşmanı qəbul etməyən klassik iqtisadçılar dəyər paradoksunu irəli sürürlər. (5, 21) A.Smit Brilliyant-Su Paradoksunu belə ifadə edir: reallıqda brilliant suya nisbətən daha qiymətlidir (daha bahadır), amma su həyat üçün daha zəruridir. (6) Başqa sözlə onun fikrincə, subyektiv olaraq müəyyənləşdirilən faydalılıq əmsalından asılı olaraq qiymətləndirmə sistemini qurmaq olmaz. Bəzən daha az faydalı olan daha baha ola bilər. Marksizmə görə isə dəyər obyektin yaradılmasına sərf olunan abstrakt iş vaxtının sosial zəruriliyinin həcmindən asılıdır. Bu dəyər sadə şəkildə qiymət ilə bağlı deyil və kütləvi dəyərin qktual qiymətə çevrilməsinin mürəkkəbliyi transformasiya problemi adlanır. Amma bununla belə qiymətin dəyərdən yaranması fikri ilk dəfə K.Marksın adı ilə bağlı deyil. Daha əvvəllər A.Smitdə də oxşar fikirlərə rast gələ bilərik. K.Marksın fikrincə, qiymət istehsal xərci (qoyulan kapitalın xərci və işçiyə çəkilən xərc) və orta mənfəət normasının cəminə bərabərdir. Əgər orta mənfəət norması (geri qayıdan kapital maliyyəsi) 22 %-dirsə, onda qiymət istehsal xərci ilə 22%-in cəmi olmalıdır. (7, 83)

Hər iki yanaşmanı nəzərə alaraq qiymətin ziddiyyətli mahiyyətini belə ifadə etmək olar: qiymət bir tərəfdən iş vaxtının (əməyin) sərf olunmasına əsaslanan obyektiv dəyərin pulla ifadəsidir, digər tərəfdən isə qiymət subyektiv olaraq tələb və təklif arasındakı tərəddüdlərdən asılıdır. Burada subyektivlik dedikdə bu sözü nisbi mənada qəbul etmək lazımdır. Belə ki, subyektivlik dediyimiz amil hansısa qrupun özəl maraqlarını ifadə etmir, əksinə bazarda tələb və təklif arasındakı real vəziyyəti göstərir, yəni daha çox əmək sərf olunan əmtəənin bazarda tələb və təklif arasındakı uyğunsuzluqdan asılı olaraq daha aşağı qiymətləndirilməsi mümkündür.

Bazar iqtisadi sisteminin tarazlığı qiymətin düzgün tənzimlənməsindən asılıdır. Bu tarazlıq ilk növbədə müxtəlif alıcı və satıcıların istəklərinin qarşılıqlı olaraq tarazlaşması deməkdir. Bu həm də ayrı-ayrı bazarlarda istehsal və istehlakın (və ya tələb və təklifin) qarşılıqlı olaraq tarazlaşması deməkdir. Bu tarazlaşma prosesinin təhlilində müzakirə olunması zəruri olan ən mühüm məqamlardan biri bazar iqtisadiyyatında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi məsələsidir. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı ilk növbədə azad sahibkarlıq və azad ticarət prinsipinə əsaslanır. Bu prinsiplərdən isə əmtəə və xidmətlərin formalaşmasında azadlıq prinsipi meydana gəlir. Bu mənada qiymətlərin əmələ gəlməsinin əsasını dəyər qanunu təşkil edir. Bu qanun əmtəə istehsalına sərf olunan ictimai zəruri xərcləri əks etdirir və qiymətlərin həmin xərclərdən kənarlaşması hədlərini müəyyən edir. Amma qiymətlərin əmələ gəlməsinə dəyər qanunundan başqa daxili və xarici xarakterli müxtəlif amillər də təsir göstərir ki, bunlardan biri də qiymətlərin dövlət tənzimlənməsidir. Qiymətin dövlət tənzimlənməsinin bir neçə formasını ayırmaq olar:

1. əmtəələrin istehsalı və tədavülü sferasında dövlətin birbaşa iştirakı ilə qiymətlərin tənzimlənməsi;
2. əmtəə bazarlarının tələb və təklif balanslarına təsir etmək yolu ilə qiymətlərin tənzimlənməsi;
3. antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimləmə;

4. gəlirin tənzimlənməsi siyasəti ilə qiymətlərin tənzimlənməsi və s. (8, 84-104)

Tələb və təklif arasındakı tarazlığı yalnız istehsalçı ilə istehlakçı arasındakı qiymət tarazlığı ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu tarazlığa qeyri-qiymət amilləri də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir:

1. *Məhsul istehsalına çəkilən iqtisadi resursların qiyməti*. Məlumdur ki, hər bir istehsalçı əmtəə istehsalı üçün müxtəlif iqtisadi resurslar – işçi qüvvəsi, xammal, material və s. sərf edir. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində sərf edilmiş hər bir iqtisadi resurs öz qiymətinə malikdir. Bu resurslara çəkilmiş xərclər toplusu isə məhsulun istehsal dəyərinin bir hissəsini təşkil edir. Digər şərtlər eyni qaldığı halda bu dəyərin qiyməti və deməli, həcmi nə qədər çox olarsa, əmtəə təklifi bir o qədər az, əks halda isə bir o qədər çox olacaq.

2. *İstehsalın texnologiyası*. Qabaqcıl texnologiyadan istifadə məhsul istehsalına çəkilən xərcləri azaltdığı üçün təklifin artmasına, köhnə texnologiya isə əksinə azalmasına səbəb olur.

3. *Dövlət vergilərinin həcmi*. İstehsalçılardan tutulan yüksək vergilər onun toplu xərclərini artırdığına və deməli, mənfəətin həcmi azaltdığına görə onu əmtəə təklifini də azaltmağa məcbur edəcəkdir.

4. *Məhsulun qiyməti ilə bağlı gözləmələr*. Əgər istehsalçı təklif etdiyi əmtəənin qiymətinin yaxın gələcəkdə yüksələcəyini əvvəldən bilərsə, o, bu gün həmin əmtəənin təklifini azaldacaqdır. Gələcəkdə qiymətlərin aşağı düşəcəyi halında isə onların təklifini yüksəldəcəkdir. (9, 162-63)

Tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi nəticəsində bazar mexanizminin ən vacib elementi olan bazar qiyməti əmələ gəlir. Tələb və təklif arasında tarazlıq səviyyəsinə uyğun qiymət tarazlıq qiyməti adlanır. Əgər bazarda hər hansı əmtəənin real qiyməti tarazlıq qiymətindən yüksək olarsa, təklifin “artıqlığı” yaranar. Bu onunla əlaqədardır ki, yüksək qiymət şəraitində istehsalçılar bazara daha çox mal çıxarmaq istəyəcək, alıcılar isə həmin məhsuldan az almağa çalışacaqlar. Belə bir vəziyyət istehsalçıları məhsulun qiymətini aşağı salmağa və istehsalı azaltmağa məcbur edəcək. Qiymətin aşağı düşməsi öz növbəsində alıcıları həmin maldan daha çox almağa sövq edəcək və onların tələbini artıracaq. Qiymətin təklif xətti boyunca aşağı düşməsi, tələbin səviyyəsinin isə öz xətti boyunca artması prosesi onların tarazlıq qiymətində görüşməsinə qədər davam edəcək və beləliklə, tarazlığın harmoniyası yaranacaq. Real bazar qiyməti tarazlıq qiymətindən aşağı olarsa, “tələbin artıqlığı” əmələ gələcək və əks proses baş verəcək, amma sonda yenidən tarazlığın harmoniyasının təzahür etməsi labüddür.

Ayrı-ayrı bazarlarda (məslən, benzin, avtomobil, əmlak və s.) alıcı və satıcının (tələb və təklifin) qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alsaq, bazar iqtisadiyyatının fəlsəfi təhlilində 3 aspekti nəzərə almaq lazımdır: *nəyi necə* və *kimin üçün* istehsal etmək lazımdır. Bazarda qiymətin tarazlaşması məhs bu aspektlərin təhlilindən asılıdır. Nəyin (yəni hansı əmtəənin və xidmətin) istehsal olunmasını istehlakçı müəyyən edir. İstehsalçının əldə edəcəyi gəlir ilk növbədə məhz istehlakçının istehsal olunan əmtəəyə və xidmətə olan tələbatından asılıdır. Əmtəənin necə istehsal olunması müxtəlif istehsalçılar arasındakı rəqabət problemini həll etməyə kömək edir. Daha effektiv texnologiyaların tətbiqi hesabına istehsalın xərclərinin azaldılması özündə istehsalçıların qiymət rəqabətində qələbə qazanmasının və maksimum mənfəət əldə etməyinin ən yaxşı yolunu ehtiva edir. Bu həm lokal (texnikanın daha da müasirləşdirilməsi və s.), həm də global miqyasda (əl əməyinin maşın sənayesi, axırının isə komputer texnologiyası ilə əvəzlənməsi və s.) ola bilər. Üçüncü aspekt isə əmtəənin kimin üçün və nə qədər istehsal olunmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatının fəlsəfi təhlilində ikinci mühüm məqam **bazar iqtisadiyyatını kimin idarə etməsi** məsələsidir. Biz bir qədər əvvəl bazar iqtisadiyyatında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsindən bəhs etdik. Bəs onda bazar iqtisadiyyatı ilə dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi necədir? Pol A. Samuelsonun fikrincə, əgər bazar iqtisadiyyatının strukturunu diqqətlə tədqiq etsək, onda eyni gücə malik iki “hökmdarı” – *istehlakçı və texnologiyarı* müşahidə edə bilərik. Özlərinin anadangəlmə və qazanılmış üstünlüklərindən xəbərdar olan istehlakçılar səsvərmə yolu ilə mövcud resursları necə paylaşdırmasını müəyyən edirlər, məhz onlar *istehsal imkanlarının sərhədini* (İİS) seçirlər. Amma özüözlüyündə onlar nəyi isthsal etməyi istehsalçıya qəti surətdə təklif edə bilməzlər. Onların seçimi ciddi surətdə mövcud resurs və texnologiyalardan asılıdır. Onlar İİS-in sərhədindən kənara çıxa bilməzlər. (3, 49) Beləliklə, Pol A. Samuelson hətta dövlətin bazar iqtisadiyyatına müdaxiləsini belə dolayı yolla istehlakçıların müəyyən etdiyini iddia edir, çünki dövlətin idarəsi səsvərmə yolu ilə müəyyənləşdirilmiş siyasi qurumlardan asılıdır. Bu qurumlar isə səsinə qazandığı insanların (bu insanlar isə bazar iqtisadiyyatı sistemində hər şeydən əvvəl hansısa əmtəə və xidmətlərin istehlakçısıdır) mənafe və marağını qoruyur.

Bazar iqtisadi sisteminin fəaliyyət qanunlarını ilk dəfə Adam Smit tərəfindən “Xalqların sərvətinin mahiyyəti və səbəblərinin tədqiqi” (1776) göstərilmişdir. Bu əsərdə o, “*gözəgörünməz əl*” prinsipini irəli sürür. Bu prinsip o deməkdir ki, hər bir insan öz şəxsi maraqlarından çıxış edərək “gözəgörünməz əl”in vasitəsilə cəmiyyətin maraqlarına xidmət etməklə istiqamətləndirilir. Bu ideyanı inkişaf etdirən A.Smitin fikrincə, dövlətin bazar iqtisadi mexanizminə müdaxiləsi yalnız mənfi nəticələr törədə bilər. A.Smitin “gözəgörünməz əl” prinsipini sonralar Bernard Mandevilla, Bışop Butler və b. tərəfindən geniş şəkildə inkişaf etdirilib. Onlar bu prinsipini ümumi şəkildə bazarın dövlət nəzarətinin əksi kimi qəbul edirlər. Amma bu prinsip iqtisadi-fəlsəfi tarixində geniş tənqidlərə də məruz qalıb. Məsələn, Nobel mükafatı almış iqtisadçı Josef F. Stiglitzin fikrincə, gözəgörünməz əlin çox zaman gözəgörünməz olmasının səbəbi onun çox zaman ümumiyyətlə mövcud olmamasıdır. Noam Çomskinin fikrincə isə A.Smitin “gözəgörünməz əl” prinsipini onun bəzi xəyallarının nəticəsi idi. Gözəgörünməz əl insanın əxlaqi mövcudiyyət imkanını məhv edir. O, cəmiyyəti, ətraf mühiti və ümumbəşər dəyərlərini məhv edir. Bu prosesdən hətta biznes sinfi də ziyan görə bilər. Hətta biznes sinfi də bazarın təzyiqində qorunmaq üçün müntəzəm olaraq dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac duyur. (8)

Bazar iqtisadi sisteminin istehlakçılar və texnologiya tərəfindən “idarə olunması” və “gözəgörünməz əl” prinsipini ilə fəaliyyət göstərməsi ideal variantdır. İdeal bazar iqtisadiyyatında bütün əmtəələr və xidmətlər könüllü olaraq pula dəyişdirilir. Bu sistem dövlətin müdaxiləsi olmadan cəmiyyətin mövcud resurslarından maksimum fayda əldə edir. Amma realıqda heç bir iqtisadi sistem yalnız “gözəgörünməz əl” prinsipini ilə idarə olunan ideal varianta uyğun gəlmir. Heç bir bazar iqtisadi sistemi mükəmməl deyil” nəticədə isə ətraf aləmin həddindən artıq çirklənməsinin, işsizliyin, sosial sinfi qütbləşmənin yaranması ehtimalı yaranır və bu ehtimal hər bir konkret sistemdə özünü müxtəlif şəkildə doğruldur. Bazar iqtisadi sistemində xüsusən cəmiyyətin sosial sferasında bir sıra nöqsanların yaranma bilməsi ehtimalı iqtisadi-fəlsəfi ədəbiyyatda azad bazar anlayışı ilə yanaşı *bazar qüsuru* konsepsiyasının diqqət mərkəzinə gəlməsinə səbəb olur. (11, 8, 11) Bazar qüsuru əmtəə və xidmətlərin azad bazar vasitəsilə bölüşdürülməsinin kifayət etmədiyini təsvir edən iqtisadi nəzəriyyədir. Belə ki, nəzəri baxımdan bazar iştirakçısının başqasının ziyan görməsinə səbəb olmadan mənfəət əldə edə biləcəyi potensial şərait mövcud ola bilər. Bu mənada bazar qüsuru

fərdlərin sırf şəxsi maraqlarının bütövlükdə cəmiyyətin sosial rifahı aspektindən məqbul sayıla biləcək nəticələrə gətirib çıxara bilməsi üçün kifayət edə bilməməsi ehtimalını ifadə edir.

Amma bazar qüsuru konsepsiyası iqtisadi-fəlsəfi düşüncələrdə birmanalı olaraq qəbul edilmir. Məsələn, Avstriya iqtisadi məktəbinin bəzi nümayəndələrinin fikrincə, bazar qüsuru adlı fenomen reallıqda ümumiyyətlə mövcud deyil. İsrael Kirzner qeyd edir: “ Sosial sistemin effektivliyi bu sistemin şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün öz fərdi üzlərinə yqrqtdığı şəraitin effektivliyi ilə müəyyən olunur.”(12, 21) Bu mənada onun fikrincə, azad bazar iqtisadi sistemi iqtisadi həyatda mütləq azadlığı təmin etdiyi üçün bazar qüsuru anlayışının özü yolverilməzdir. Avstriya məktəbinin nümayəndələri bazarın mənfəətin stimullaşmasının nəticəsi olaraq meydana gələn sahibkarlıq prosesi vasitəsilə özünün qüsurlarını aradan qaldırdığını iddia edirlər. Onların fikrincə, hətta bazarda qüsurlar olsa belə dövlətin bazara müdaxiləsi onları aradan qaldıra bilməz. (12)

Avstriya məktəbinin fikirlərini müəyyən mənada həm də Çikaqo məktəbi davam etdirir. Çikaqo məktəbindən olan Milton Friedmanin fikrincə, bazar qüsuru fenomeninin olması hökumətin bu qüsuru aradan qaldırmaq üçün səy göstərməsini zəruri etmir, hökumətin qüsurlu siyasəti nəticəsində yarana bilən qiymətlər hökumətin həll etməyə çalışdığı bazar qüsurunun əmələ gətirdiyi qiymətlərdən daha pis ola bilər. Hökumət qüsuru bu mənada demokratiya problemləri ilə bağlı ola bilər və həm xüsusi, həm də hökumət bürokratiyası sektorunda xüsusi maraqlı qrupların güclənməsinə səbəb ola bilər. (12)

İdeal bazar iqtisadi sisteminin reallıqda mövcud olmaması səbəbindən bazar iqtisadi sisteminin fəlsəfi təhlilində özünə yer alan bazar iqtisadiyyatını kimin idarə etməsi məsələsi ilə bilavasitə bağlı olan digər məsələ -- **bazar iqtisadi sistemində dövlətin rolu** məsələsi meydana çıxır.

Reallıqda ideal bazar iqtisadi mnasibətlərinin mövcud ola bilməməsi səbəbinə bən mühafizəkar və ya liberal olmasından asılı olmayaraq praktik olaraq bütün ölkələr “iqtisadiyyatın nəbzini” öz əllərində saxlamağa çalışır. Dövlər bazara müdaxilə etməklə müxtəlif iqtisadi məqsədləri – tam məşğulluq, qiymətlərin stabil səviyyəsi, gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi, sahibkarlığın sərbəstliyinin təmin edilməsi və s. reallaşdırmağa çalışır. (12, 43) Amma bazar iqtisadiyyatında müxtəlif fəaliyyət növlərinə baxmayaraq Pol A. Samuelsonun fikrincə, dövlət 3 əsas iqtisadi məqsədə nail olmağa çalışır:

1. *Effektivliyin artırılması*. Dövlət rəqabət mühitini dəstəkləyərək, ətraf mühitin çirklənməsi kimi xarici effektlərin yaranmasının qarşısını alaraq və ictimai rifahı formalaşdıraraq effektivliyi artırır.

2. *Ədalətin təmin olunması*. Dövlət müəyyən əhali qrupları arasında gəlirin yenidən bölüşdürülməsi üçün vüergidən və dövlət proqramlarından istifadə edərək ədaləti təmin edir.

3. *Makroiqtisadi sabilliyin təmin olunması və iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi*. Dövlət öşsizliyin və inflyasiyanın səviyyəsini aşağı salaraq və iqtisadi inkişafı stimullaşdıraraq makroiqtisadi sabilliyi və iqtisadi inkişafı təmin edir. (3, 54)

İdeal şəkildə bazar iqtisadi sisteminin mövcud ola bilməməsi reallıqda bu ideyaya əsaslanan müxtəlif təzahürləri meydana çıxarır. Bazar iqtisadi sistemlərinin əksəriyyətində iqtisadi planlaşdırmanın və ya dövlət tərəfindən edilən aktivliyin bu və ya digər dərəcəsini müşahidə etmək olar; bu səbəbdən bəzi mütəxəsislərin fikrincə, sözün əsl mənasında bu sistemi bazar iqtisadi sitemindən daha çox qarışıq sistem kimi adlandırmaq daha məqsədəuyğun olardı. (2, 237-238)

Bu məqalədə deyilənləri ümumiləşdirib aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik:

1. Bazar iqtisadi sistemi qlobal sivilizasiyanın inkişafının zəruri nəticəsidir. Belə ki, qlobal sivilizasiyanın kapitalizm ictimai-iqtisadi formasıya qədəm qoyması zəruri olaraq tədricən yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin – bazar iqtisadi sistemi üzərində qurulmuş iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olub. Bazar daha əvvəlki formasiyalarda mövcud olsa da, bazar iqtisadiyyatı yalnız kapitalizmin adı ilə bağlıdır.

2. Qlobal sivilizasiyanın sadədən mürəkkəbə doğru daimi inkişaf prosesi bazar münasibətlərinin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Mürəkkəb bazar iqtisadi sisteminin fəlsəfi təhlili bir çox məqamları əhatə edə bilər. Biz bu məqamlardan üçünü – bazar iqtisadi sistemində qiymətləndirmənin, bu sistemi kimin idarə etməsinin və bu sistemdə dövlətin rolunun təhlilini daha mühüm hesab edirik.

3. Azad bazar iqtisadiyyatı anlayışı sözün əsl mənasında metaforadır və reallıqda mövcud deyil. Reallıqda ideal bazar münasibətlərinin mövcud ola bilməməsi demokratik və ya qeyri-demokratik siyasi sistemi təmsil etmələrindən asılı olmayaraq bütün hökumətləri bazar iqtisadiyyatına nəzarəti öz əllərində saxlamağa cəhə etməyə məcbur edir. Bu səbəbdən real bazar iqtisadiyyatını azad bazar iqtisadiyyatından daha çox azad bazar ilə nəzarət edilən bazarın müxtəlif elementlərinin kombinasiyasından ibarət qarışıq bazar iqtisadi sistemi adlandırmaq daha məqsədəuyğundur.

4. Bazar iqtisadi sisteminin texnoloji inkişaf səviyyəsindən asılı olması şübhəsizdir. Belə ki, əgər texnoloji imkanların mövcud səviyyəsi bazarda tələb olunan əmtəənin istehsalına əlverişli şərait yaratmasa, onda həmin əmtəənin istehsalı mümkün olmaz. Demokratiyanın səviyyəsindən asılı olaraq isə bazar iqtisadi sisteminin həm də istehlakçılardan, yoxsa dövlət nəzarətini həyata keçirən xüsusi maraqlı qrupların istəklərindən daha çox asılı olduğunu müəyyən etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. 13-е изд. М. 2003, 486 с
2. Altvater, E. The Future of the Market: An Essay on the Regulation of Money and Nature After the Collapse of Actually Existing Socialism. New York 1993, 274 p
3. Пол Э.Самуэльсон, Вильям Д. Нордхаус. Экономика. 16-ое изд.М. 2001, 688 с.
4. Buchholz, Todd. New Ideas from Dead Economists: An Introduction to modern economic thought. Penguin Books. 1999, 332 p.
5. Robin Wells. Economics. New York. 2006, 200 p.
6. Sen, Amartya. Introduction. The Theory of Moral Sentiments. By Adam Smith. 6-th ed. 1790. New York 2009, 564 p.
7. Simon Clarke. Marx, marginalizm and modern sociology (from Adam Smith to Max Weber) London 1982, 475 p.
8. Nagle, Thomas and Holden, Reed. The Strategy and Tactics of Pricing. Prentice Hall. 2002, 271 p.
9. İqtisadi nəzəriyyə. (T.S.Vəliyevin, Ə.P.Babayevin, M.X. Meybullayevin üm. red.) B. 1999, 684 s.
10. Altman, Daniel. Managing Globalization. Questions and Answers with Joseph E. Stiglitz. Columbia University and The International Herald Tribune. Oct. 11 2006
11. Fransis M.Bator. "The Anatomy of Market Failure." Quarterly Journal Of Economics. 72 (3) pp. 351-79

12. Paul Krugman and Fransis M.Bator. "The Anatomy of Market Failure." Quarterly Journal Of Economics. 72 (3) pp. 351-79
13. Nağıyev Ə.T., Quliyev R.M., Abbasova Ş.A. Tətbiqi iqtisadiyyatın elementləri. B. 2001, 196 s.
14. Buchanan, Alan E. Etics, Efficiency and the Market. Oxford 1985, 135 p.
15. John O.Ledyard. "Market failure". The New Pelgrave Dictionary of Economics. 2-nd ed. Abstract. 2008, 427 p.
16. Gregory and Stuart, Paul and Robert. Comparing Economic systems in the Twenty-First Century. 7-th ed. 2004, 558 p.
17. Samuelson, Paul A., Nordhaus, William D. Economics. 13-th ed. New York 1989, 486 p.
18. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов М. 1962, 477 с.

МAMEДОВ ХАФИЗ МАДЖИД
e-mail: kaf.felsefe@gmail.com

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Известно что понятия рынок и рыночная экономика по смыслу различаются друг от друга. С системой капитализма связана только лишь рыночная экономика. Философский анализ понятия «рыночная экономика» охватывает определение факторы из которых наиболее важными выступают три: оценка, принципы управления рыночной экономикой, принцип регуляции со стороны государство рыночной экономикой. Само равновесие рынка зависит именно от этих трех факторов. В случаи недостатка рыночная экономика регулируется со стороны государство.

MAMMADOV HAFİZ MAJİD
e-mail: kaf.felsefe@gmail.com

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE MARKET ECONOMY

"Market" and "market economy" is different from each other. Only market economy is connected with capitalism. Philosophical analysis of market economy include some factors, but three of them are more important: pricing, management of market economy and state regulation of market. Market equilibrium depends on these factors. State regulation of market is essential factor because of market failure.

Rəyçi: f.e.d. F.M.Əfəndiyev, f.e.d. N.Mikayılov.

Bakı Dövlət Univesiteti Fəlsəfə kafedrasının 24 may 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.(Protokol №10)